

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 27

Київ 2013

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1 (477) 623.421.2 “16/17”

До питання про морфологію глухівської артилерії

And the craft that createth a semblance

[Й майстерність, що подібності творить]

W. Morris, “Sigurd the Volsung” (1876)

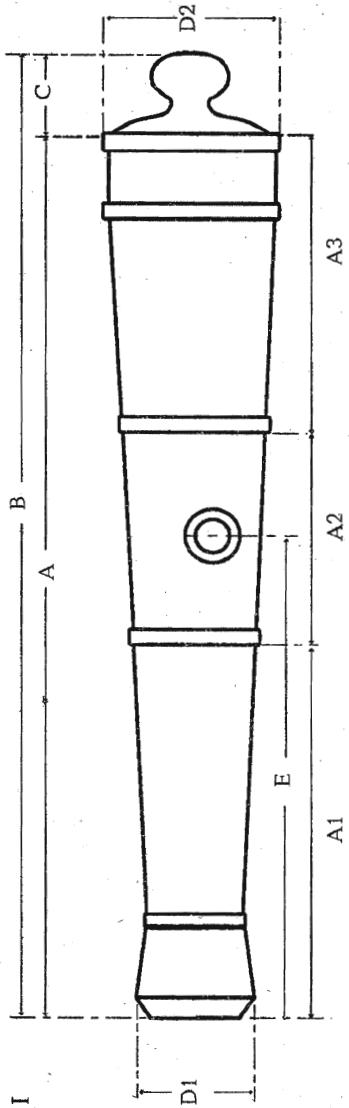
B. Moppic, “Сігурд Вольсунг”

Одним з перших кроків на шляху до вивчення будь-якого речово-го джерела є визначення загальної форми виробу, його конструкції й окремих деталей оздоблення. Важливість цього вихідного моменту очевидна, тому вимагає методологічної чіткості, яку має контролювати так званий морфологічний метод дослідження [1]. Не приділяючи достатньої уваги морфологічній складовій, дослідники іноді одразу переходят до “глибинних” смислів артефакту. Тим часом морфологія як форма предмета, у нашому випадку – форма артилерійського ствола, приховує власну смислову інформацію, здатну “відкрити двері” до інших інформаційних рівнів гарматного тексту.

Вивчення морфології вимагає аналізу інформації плану вираження гармати, з притаманною їй термінологією. Інформативні блоки розмішуються у групі параметрів: власному (внутрішньому) параметрі (форма, локалізація у просторі й часі); зовнішньому параметрі (подібність до інших зразків, сполучення у комплексі, позиція у контексті); безпосередніх параметрах (встановлюються емпірично: вимірами, фіксацією); вивідних параметрах (виводяться логічно із заоченням додаткової інформації) [2, с. 356].

Ключовим моментом морфології гармати є внутрішній параметр (форма) – впорядкована сукупність матеріальних характеристик ствола. Саме форма є посередником між у дивний спосіб сформованим шматком металу і його культурним смыслом як гарматного ствола. Форма,

Схематичне зображення стандартних замірів на стволі гармати

своєю чергою, проявляється у конструкції, обрисі й зовнішності. У роботі з глухівським морфологічним типом важливість останнього структурного рівня безперечна з огляду на оздоблення стволів. Адже зовнішність визначається не лише фактурою й текстурою, наявністю видозмін й колористичними характеристиками поверхні, але й особливостями елементів декору.

Скажімо, оздоблення глухівських гармат базувалося на декількох прийомах: 1. Традиційне оформлення винограду, торілі, панівки, поясків, чопів, дельфінів й дульного потовщення; 2. Барокова орнаментація; 3. Аксентовані старшинські й гетьманські геральдичні композиції; 4. Християнська емблематика з антимусульманським ухилом. Ці чотири позиції утворили формулу художнього плану вираження морфології, якої дотримувалися глухівські людвисарі.

Приблизно так, якщо дуже стисло, виглядає розчленована морфологія гарматного ствола. Подібно, якщо додати параметри технології й техніки виробництва, може виглядати й схема вивчення морфології.

Отже, у першій частині роботи ми зосередимось на формі й зовнішності глухівської артилерії, відомої нам за зразками стволів 1692–1717 рр. [3], аби спробувати розпізнати у ній “життездатний” дослідницький тип. По закінченні статті ми нарахували у її тексті півтора десятка питань. Намагаючись зменшити об’єм “питальника”, довелося додати ще декілька. Власне – вона суцільне питання, й свідчить про наше тупцювання на нижніх сходинках розроблення заявленої тематики.

Реальним прототипом глухівської морфології вважається гармата Й. Балашевича 1692 р., відлита на замовлення охочекомонного полковника Іллі Новицького. У дійсності ми поки що не можемо точно підтвердити географію й хронологію найбільш раннього втілення глухівської форми. Можливо, рухатися потрібно через біографію людвисарів.

На жаль, джерела дозволяють працювати з картинкою вже інтегрованих у козацьке суспільство ливарників Йосифа й Карпа Балашевичів, котрі встигли сприйняти й засвоїти місцеві вимоги щодо гарматного літва. Сам процес “входження” залишився за кадром. Ми ж отримуємо усталену морфологію й систему оздоблення гарматних стволів, реалізовану у декоративному комплексі, який “кочує” через усю їхню виробничу біографію, починаючи з 1690-х років. Це означає, що Йосиф Балашевич відливав гармати у своїй манері задовго до першого відомого нам “українського” зразка, продовжуючи якусь морфологічну традицію. Яку саме? Місцеву, наслідуючи того, хто відливав артилерію для Івана

Самойловича? Чи іноземну, привезену до Глухова на возах з власними моделями, кресленнями, малюнками й інструментами? Що було початком глухівської морфології: наймані особистості-ливарники із своїми навичками формотворення чи вже існуючий у Гетьманщині морфологічний тип гармат? Глухівський морфологічний тип – це підсумок чи поштовх до розвитку місцевого ливарництва? Здається, люди, які “зачинили ці дверцята”, не залишили нам ключа.

З цим пов’язане як питання походження глухівських людвисарів, так і питання визначення шляхів, якими вони потрапили до Гетьманщини. Існує думка, що для дослідника XVII ст. місце народження будь-якої знакової постаті має характер лише цікавої деталі через мобільність населення, яке змінювало за життя десяток “батьківщин”, втрачаючи набутки й шукаючи кращої долі. Щодо майстра-людвисаря, не так важливе місце його народження, як місце, де він отримував фахові навички, де складалося розуміння ливарницького ремесла, формувалися його смаки, а поряд знаходився наставник, готовий передавати знання й секрети. Лише по тому новоспечений людвисар мандрував світом, продаючи й перепродуючи власні вміння за першої-ліпшої можливості. Тому батьківщина майстра – це, насамперед, батьківщина його вмінь.

Дана стаття – не місце для наведення розлогих доказів щодо походження технологічного й декоративного стилю Балашевичів, тому ми лише стисло озвучимо власну версію.

Шляхій контактів між людьми відмінних культурних цінностей досить складно пояснювати, адже завжди йдеться про діалог відмінностей. Одним з найактивніших середовищ контакту відмінностей вважаються будь-які порубіжні території. Саме таким місцем була Гетьманщина – прикордонний український історико-географічний регіон, що зазнав з моменту свого формування вагомих, й часом визначальних, російських впливів [4, с. 12–30]. З іншого боку накочувалися не менш вагомі й послідовні польські впливи, а також ледве помітні “східні” й “нордичні” віяння. Тому логічним було би припустити, що морфологія глухівської артилерії на переломі XVII–XVIII ст. складалася під тиском сили одного з двох векторів. Однак аналіз усіх відомих зразків гармат Балашевичів відкидає цей простий варіант.

У виступі на Четвертій Міжнародній науково-практичній конференції “Война и оружие. Новые исследования и материалы” (15–17 травня 2013 р.) у Санкт-Петербурзі було озвучено версію, що Балаше-

вичі прибули на гетьманську службу до Глухова з Речі Посполитої [5, с. 151–152]. Подальше вивчення сусідніх з Гетьманчиною ареалів гарматного виробництва дозволяє обережно звузити географію “припущення” до Прибалтійських земель. Скажімо, морфологія ризьких гармат XVII ст. (зберігаються у галереї Домського собору), розроблена Гансом Мейером (1600-ті рр.) й Герхардом Мейером (1670–1690-ті рр.), споріднена, своєю чергою, з гданськими формами, занадто близька до глухівських пропорцій й декоративних елементів, аби вважати це випадковим збігом [6].

Згадаймо традиційні торговельні зв’язки українських земель із Гданськом, Кенігсбергом й Ригою, котрі в останній чверті XVII ст. розвивалися природно й невимушено [7]. Прибутковими шляхами до берегів північного моря виrushали валки з українськими товарами (пенька, шкіра, віск, горілка, селітра, худоба) [8], назустріч яким рухалися вози із склом, сукном, полотном, галантересю, заливними виробами, предметами розкоші, технологічними європейськими новинками й потенційними найманцями – шукачами крашої долі, – від вояків до митців. Саме позолочена карета гданського виробництва “мозолила” очі підданим гетьмана І. Самойловича; з прибалтійського регіону Речі Посполитої винайняв свого найкращого людвисаря стародубський полковник П. Рославець; з Кенігсберга потрапили на службу до І. Мазепи А. Зернікау й Ф. Кенігсек. Агентами з найму традиційно виступали значні українські купці (приміром, Максим Васильківський чи Спиридон Ширай), котрі також виконували окремі господарчі та фінансові доручення гетьмана й козацької старшини. Гадаємо, саме таким чином Балашевичі зустрілися з українським гетьманом.

Гарматне відливництво у Глухові не розвивалося у вакуумі. Довкола виравало активне, амбіційне, молоде й цілеспрямоване людське суспільство з повним набором “пунктиків”: православною релігією, оригінальним мистецтвом, “візантійською” політикою, жадобою до наживи й непомірними псевдошляхетськими амбіціями. Артилерія Балашевичів служила цій, зовсім невеликій, організованій людській групі, виконуючи її тимчасові замовлення, підлаштовуючись морфологічно. Більш того, Балашевичів було покликано як носіїв вміння створювати потрібну гарматну морфологію, яка б влаштовувала інвесторів. Вже потім за потреби її можна було дещо підправляти й корегувати.

Як писав Л. Февр, у кожної епохи – своя техніка, а в кожній техніці стиль своєї епохи [9, с. 373–374]. Екстраполюючи зауваження на

гарматне відливництво, ми бачимо наскільки “глухівський” стиль замікав на собі усі соціокультурні переплетення Гетьманщини, демонстрував людський вплив на технічну естетику, одночасно впливаючи на формування місцевих артилерійських канонів.

Балашевичі не були одноосібними творцями смислів (епіграфічних, геральдичних, емблематичних), не досить елегантно втілених у гарматній бронзі. Смисли існували раніше, людвисарі ж, на замовлення старшини, намагалися їх вбудувати до навколоишнього культурного контексту. Відомі нам їхні творчі прийоми, вочевидь, з'явилися завдяки культурному конформізму, який є засадникою рисою кожного мандрівного ливарника.

Хоч би звідки походили Балашевичі – вони працювали під контролем замовників. Хрестоматійним прикладом є ситуація з будівництвом Богоявленського і Військово-Микільського соборів, проектувати які Мазепа запросив московського майстра Йосипа Старцева. Описуючи ці будівлі, І. Грабар зазначав, що “московский зодчий Иосиф Дмитриев Старцев только временами, лишь в деталях какого-нибудь портала кажется москвичем, в большинстве же своих произведений он производит впечатление украинца, воспитанного на польских традициях”. Історик мистецтва пояснював це тотальним контролем замовників, які утримували архітектора у рамках потрібного їм стилю [10, с. 399]. Ці замовники були українцями, вихованими у польських традиціях. А митець як людина підневільна, як слухняний виконавець волі замовників, за грошей реалізовував їхні побажання.

Декорування гарматних стволів відбувалося дуже опосередковано. Адже людвисар працював не заради задоволення, й на його дизайнери-ські пориви грубо впливали фінанси. Та й клієнт навряд чи погодився б “відпустити” оздоблення гарматного ствола – “зброю”, засіб пропаганди, повчання й презентації – у вільне плавання, не отримавши повного зиску зі своєї інвестиції й не встановивши на свій смак естетичну цінність власної гармати [11].

Здається, будь-яка річ у “мазепинській” Гетьманщині ставала “жертвою” старшинсько-шляхетської естетики й деталлю місцевого бароко [12]. Не уникли цього й гармати, що часом утілювали всю розжирілу степову пародію на візантійство, усе безвідповідальнє спрощене бароко [13, с. 10], яке тільки на перший погляд здається невичерпним. Придивившись, ми помічаємо знайомий “феномен трафаретності”. Але ж чи не є він базовою ознакою будь-якої морфології?

Військова бюрократія Гетьманщини, усі ці “нащадки корчмарів, поповичів й розбійників” [14, с. 184] усвідомлювали своє недавнє походження, й романтизована правда їм була до вподоби. Власну шляхтість вони відкрито утверджували, користуючись давнім, надійно випробуваним інструментарієм. За допомогою шахраювання й пересмікування розпочалося щось дуже схоже на “винайдення традиції” репрезентативної артилерії. Якщо вважати, що розподіл об’єму, відведеного під той чи той тип декору на гарматному стволі, має свідчити про ступінь його пріоритетності для замовника, то найважливішими для козацької старшини були геральдичні елементи у супроводі монограм й титульних написів. Приватна козацька артилерія стрімко відбулася як доволі короткосрочне відлуння польської шляхетської культури й перетворилася на емблему правлячого класу Гетьманщини [15, с. 14, 15]. Нова традиція вимагала нових або ж модифікованих гарматних форм, аби повною мірою маніфестувати свою окремішність.

Отже, швидкий запуск механізму створення особливої гарматної морфології пояснюють дві обставини. По-перше – наявність загальної атмосфери шляхетськості. Друга обставина конкретніша й більш практична – необхідність забезпечення козацьких полків артилерією певної архітектоніки й тактико-технічних параметрів, яка б відповідала воєнній доктрині Гетьманщини й витримала конкуренцію з арсеналами сусідніх держав.

До появи глухівських гармат козацька артилерія, вочевидь, виглядала морфологічно різноманітною металевою масою, переважно іноземного походження, без фізіономії, без традицій, без майбутнього [16]. З появою гармат Балашевичів нова морфологія почала досить швидко реалізовуватися й розповсюджуватися полковими арсеналами, формуючи географію власної ливарницької культури.

Здається, для кращого розуміння феномену історичної артилерії було б корисним активне користування терміном “культура” у його різних варіантах: військова культура, ливарницька культура, культура гарматного ліття, технологічна культура й т.п. (phantazію можна не стримувати). Ще завдяки зусиллям “романтиків” і “німецької історичної школи”, які передали поняття “культура” еволюціоністам, це загальногуманітарне поняття почало розглядатися як реалізація духу, а отже, включило в себе матеріальну продукцію людей – “матеріальну культуру”.

Чи не було б ефективнішим розглядати саме культурні ареали гарматного виробництва з власною типологією, з колами впливу, а не

йти второваним хронологічним шляхом? Що станеться, якщо хронологічну версію історії Світового Артилерійського Арсеналу, яка страждає на схематизм і європоцентричну однобічність, замінити (або хоча б доповнити) географічною (територіальною) версією? Можливо, ми побачимо області поширення ливарницьких традицій, морфологічних типів, декоративних систем, що належать до десятків “культурних провінцій” без єдиного креативного центру [17]. При цьому навряд чи можливо, як це було прийнято (й дотепер підживлює націоналістичні амбіції, імперські зазіхання на чужу історію й просування себе в історичні лідери), “ідентифікувати горшки з народами” [18, с. 134], приписуючи ту чи іншу артилерійську технологію й морфологію окремим країнам чи етносам.

Оскільки гармати були річчю державною, зусилля істориків, починаючи з XIX ст., зосереджувалися на вивченні королівської, царської, султанської чи князівської артилерії “історичних народів”. Зразки гармат “неісторичних народів” зазвичай вписувалися у контекст домінуючих регіональних арсеналів. Приміром, львівська артилерія вважалася частиною польської, а гармати Гетьманщини відносили до російського ливарництва. Подібний історіографічний перекіс існував майже до останньої третини ХХ ст., коли у музеїчних фондах нарешті були “помічені” численні зразки іншої артилерії, переважно не атрибутованої. Вони продемонстрували важливу річ: різноманітність ливарницьких культур була більшою за кількість “історичних” націй. Народи приєднувалися до Світового Артилерійського Арсеналу з власними версіями гарматного літва, іноді з доволі оригінальною морфологією. Інша річ, що для імперій, в орбіті яких ці народи оберталися, їхня традиція не становила легітимності чи історичної цінності.

Термін “культурна провінція”, запозичений з теоретичної археології [19, с. 135], вживається нами не в плані визначення маргінесу, а в розумінні відмінної території, її характеризується тріадою: місце артилерійського виробництва – морфологічна подібність гармат – достатня кількість гарматних стволів. Гетьманщина мазепинських часів нагадувала саме таку артилерійську культурну провінцію, оскільки диспонувала власним виробництвом, глухівським морфологічним типом й фінансовим потенціалом для кількісного забезпечення артилерією козацьких військ.

Вочевидь, кожний морфологічний тип історичної артилерії дотримується свого власного плану розвитку, існує у тому чи тому про-

сторі й певному обмеженому часі. Його ознаки можуть як згущуватися, кристалізуючи тип, так і розріджуватися згодом, наближаючи феномен до зникнення. В основі морфологічного типу, за логікою, завжди переважає цевна спорідненість елементів, яка кристалізує пізнавальні пропорції форми, цементує ознаки особливого декору, створюючи щось подібне до архетипу. Такими артилерійськими історичними архетипами вважаються шведська чавунна артилерія XVII–XVIII ст., португальські бронзові гармати XVI–XVII ст., голландські корабельні гармати XVII–XVIII ст., венеціанська корабельна артилерія (композитні стволи на вертлюгах) XVI–XVII ст., “лантаки” Південно-Східної Азії XVII–XIX ст. Зазвичай чітких гарматних морфологічних типів не зустрічається, усі їхні кордони розмиті, нетривкі й пливкі, типологічні ознаки не щільно згруповани і не жорстко сполучені. У багатьох випадках не вистачає кількох ознак з установленого дослідницького набору. Така картина, – цілком нормальна для історичної артилерії й створена Небом, аби ускладнити її джерельне дослідження, повною мірою стосується й глухівського гарматного літва, надійному типологічному оформленню якого забракло історичного часу.

Насамперед, бажано дійти згоди з собою з приводу ядра морфологічного типу, яке складається з певної групи стволів, пов’язаних 100%-ю кореляцією кількох (нехай не всіх) ознак. Такого собі монотейстичного ядра, де відбувається дуже цікаве для нас згущення ознак. Однак не менш цікавою є географія й хронологія периферії, оскільки саме вона – виразник розвитку морфологічного типу, індикатор його згасання.

Гадаємо, кількість загальних ознак глухівського типу (як і будь-якого іншого) повинна зменшуватися більше до периферії, де, відповідно, має зростати подібність до сусідніх типів. У випадку Гетьманщини периферію і ядро можна віднести до понять хронологічних. Ядро глухівського типу “ховається” десь у мазепинському періоді. Периферія ж визначається, по-перше – туманним періодом зародження типу (початок 1690-х рр.) й, по-друге, – не менш розмитим періодом його згасання у часи гетьманування К. Розумовського, чиї гармати, за архітектонікою ідентичні “петербурзькому” літву, зберегли від “глухівського” лише розлогі геральдичні картини.

Інші ознаки ядра глухівського морфологічного типу потрібно шукати серед технологічних різновидів козацької артилерії. Тут поняття ядра відповідає найдешевша, найпопулярніша, найпрактичніша,

превалююча кількісно полкова артилерія малих і середніх калібрів (до 6 фунтів). На периферії ливарницької культури глухівських майстрів залишилися “проломні” гармати (12–48-фунтові) й мортири. Отже, коли йдеться про глухівський морфологічний тип, мається на увазі, насамперед, полковий сегмент артилерії Гетьманщини.

Ясно, що морфологічний тип ствола визначається відбором ознак, потенційна кількість яких якщо не безкінечна, то може бути досить великою. У такому разі, який відсоток серед усіх відомих гарматних стволів Гетьманщини даного часу має бути подібним за певними ознакоюми, аби вважати його окремим типом? Також потрібно враховувати “вагу” ознак, їхню культурну цінність. Завдання з “винаайдення” морфологічного типу полегшується тим фактом, що ми складаємо групу із стандартизованих конкретних об’єктів, кількість яких доволі обмежена. Навіть якщо апріорно виділяти однакові для усіх гарматних зразків ознаки й формально їх класифікувати, ми не викривимо (може – у незначній мірі) реальний зв’язок явищ, відображені у морфологічних елементах ствола.

У пошуках хронології її ознак глухівського морфологічного типу ми очікуємо натрапити на еволюцію його елементів. Загалом-то, – на еволюцію не самих зразків, архітектоніки чи функцій. Гармати не можуть змінюватися їх еволюціонувати, оскільки, як будь-яка річ у світі, мають лише життєвий цикл: створення (модель, ліття, декорування), зношення (використання за прямим призначенням, можливо – ремонтування), загибель (псування, занедбаність й руйнування), у деяких випадках – життя після смерті (перетворення на пам’ятники у міському середовищі або утилітарне використання, приміром, у ролі швартових тумб). Еволюцію переживають лише ідеї, які матеріалізуються в гарматних серіях на різних етапах своєї траєкторії. Цікаво було б простежити траєкторію руху глухівської артилерії, аби побачити те, що називається розвитком морфологічного типу [20, с. 38].

Однак ми маємо справу лише з моментом усталення форми, з періодом консервації її базових ідеологічних й архітектонічних елементів у рамках однієї генерації гармат й двох генерацій людвисарів. У часи свого “обвального” занепаду глухівська артилерія перебувала на вершині ефективності й життєздатності, підтримувана ідеологією виробників і, головне, – замовників. Воскресити втрачену морфологію було марною річчю: вона зникла разом із старим способом життя української козацької старшини, фактично надламаним чи то Полтавською

поразкою і нещадним петрівським терором “по причине Мазепиной измени”, чи то руйнівно для ідентичності подвійною лояльністю національної еліти [21, с. 665].

Події 1708–1709 рр. порушили невимушений еволюційний рух гетьманської артилерії, обмеживши її, насамперед, кількісно. Кількісний показник – дуже важливий як для підтримання морфологічного типу, так і для його розвитку, оскільки корекція форми, прищеплення нових структурних елементів відбувається також завдяки експериментальним пропозиціям (на розгляд замовників), відшліfovується певним об’ємом замовлень.

Морфологічний тип видається занадто загальним поняттям для такого скомплектованого предмета, як гарматний ствол. Задля хоча б мінімальної дискретності у гарматній типології було б дуже зручним й операціональним опосередковане поняття “модифікації” [22, с. 53].

Термін “модифікація”, більш природний і гнучкий, відповідає не цілім гарматним стволам, а їхнім деталям або пов’язаним з ними діям: чопам, пропорціям довжини частин ствола, винграду, зміні розташування декору тощо. Вочевидь, саме через модифікацію ті чи інші елементи набирали нового смислу,ластивостей й призначення, формувалися конструкція, стиль й, зрештою, морфологія гарматного ствола. Тому спостереження морфології глухівської артилерії перетворюється, зрештою, на фіксацію змін й перетворень тих чи тих деталей ствола.

Еволюційні рухи окремих складових глухівського стилю помітні вже з початком ливарницької кар’єри Карпа Балашевича. Модифікація тоді торкнулася лише техніки виконання орнаменту, пласке графічне трактування якого відрізняє роботи Балашевича-молодшого від виразно пластичної манери літва батька й дещо нагадує російський гарматний декор [23]. Низький рельєф створює враження вищуканості делікатного візерунка, накинутого на корпус гарматного ствола мере-живі, змінюючи при цьому й візуальне сприйняття його форми.

Важливу роль тут відіграє набір використаних під час кінцевої обробки поверхні ствола операцій ручної механічної праці, так званих “технем”, які вимагають певних форм робочого краю і способів злукі інструментів з рукою [24, с. 24]. Їхня кількість під час декорування гармати не перевищує півтора десятка (удар, натискання, різання тощо), але від їхніх комбінацій залежать модифікації форми.

Існує й інше пояснення прихильності К. Балашевича до орнаментального різьблення. Достатньо навіть побіжного огляду, аби зауважи-

ти перевагу Йосифа у плані формування пластичного декору, на відміну від незgrabних картушів, неоковирніх віньєток, грубих епіграфій й кострубатих гербових символів на гарматах його сина. Але впевненим орнаментальним різьбленим Карпо намагався максимально заповнити поверхню ствола. Тож не дивно, що незабаром майстер почав спеціалізуватися на найбільш вдалому художньо-технічному прийомі. Важливо, що модифікація відбувалася не стихійно, а як результат набутих навичок й досвіду, як усвідомлений й відпрацьований набір засобів, деталей, технем, які К. Балашевич не сумнівався пускати “у тираж”, створюючи нову ознаку глухівського морфологічного типу. До речі, відстежування подібних індивідуальних морфологічних модифікацій може полегшити атрибуцію гарматних стволів [25].

Модифікація морфології глухівських гарматних зразків далі описаного вище моменту не рушила. Залишається таємницею, що міг би додати до місцевого гарматного формотворення, скажімо, родич (племінник дружини) К. Балашевича й, можливо, його учень Іван Горлянкевич, який, згідно з документами 1735 р., перебував на посаді військового лодвісара у Глухові. Про замовників й гарматні відливи майстра нам нічого не відомо, але декор дзвону його роботи 1735 р. свідчить про стилістичний вплив К. Балашевича. Складний декоративний фриз, неначе “списаний” з оздоблення полковничих гармат Й. Балашевича, розкішно представлений на дзвоні П. Полуботка 1720 р., роботи майстра Олексія Івановича, котрий свого часу міг навчатися у Балашевича-старшого [26].

Певний час глухівська артилерія існувала як самодостатній феномен, еволюціонуючи у своїх технологічних, географічних й культурних рамках. Але, як будь-який локальний “арсенал”, підкорюючись законам єдності Світового Артилерійського Арсеналу, вона почала дифузію з найближчими морфологічними типами. Під тиском російського гарматобудування з’являлися нові смисли й зменшувалася кількість ознак традиційної морфології, заданої Балашевичами у 1690-х рр. У результаті активної роботи К. Балашевича глухівські гармати ще до 1730-х рр. стали підсумком конвергенції прибалтійського й московського ливарницького досвіду.

Явища ментального характеру, до яких належить й декорування гарматних стволів, з часом розпадаються або атрофуються. Жодна організація чи індивідуум, вочевидь, не здатні протистояти тенденції згасання у циклі мислення. Можливо, тому ефективність суспільних інституцій обмежена у часі. Якщо близьче до нашої теми: існування

морфологічного типу глухівських гармат збагається з функціонуванням їх згасанням гарматного літва як державної організації. Восна доктрина Гетьманщини, зрештою, загнала артилерію у глухий кут декорованих іграшок – салютних і подарункових екземплярів [27].

Пошуки ознак глухівської морфології серед зразків артилерії другої половини XVIII ст. за методом аналогії поки що безрезультатні. Власне, великий відсоток наших сподівань пов'язаний саме з висновками, базованими на “принципі об'єднання”, який полягає у пошуку “своїх” гармат серед маси “інших”, їхньому групуванні, приєднанні більш віддалених (територіально й хронологічно) зразків й т.п., бажано, за широкою сукупністю морфологічних ознак. Цього не відбувається, і периферія глухівської морфологічної спільноти не розширюється. На кордоні 1730-х рр. закінчуються подібності, обриваються зв'язки й втрачається можливість культурного тлумачення морфологічних розбіжностей між гарматами Балашевичів і зразками нових часів, скажімо, – артилерією гетьмана К. Розумовського. Не вдається також окреслити якусь нейтральну зону з плавними переходами й взаємопроникненням морфологічних ознак хоча б у вигляді змішаного декоративного комплексу. Отже, у версії глухівського морфологічного типу його кордони територіально й хронологічно доволі зрозумілі.

Зворотний бік гарматного морфологічного типу – зумовленість, застигла форма, обмеженість мислення й творчості ливарників, їхня спеціалізація, зрештою. Спеціалізація начебто сучасний, але водночас досить давній феномен. Вона вимагає, насамперед, виключення зайвого й “іншого”, самообмеження, аби ясніше бачити об'єкт чи проблему. Але існує певна подoba спеціалізації, котра у нинішній термінології називається зумовленістю. Зумовленість – це не просто спеціалізація, але й набуття певних автоматичних реакцій, у результаті чого людина втрачає здатність до гнучкого мислення. Жоден ливарник, котрий потрапив до “пастки” морфологічного типу, обмежений певною кількістю декоративних й технічних елементів, не спроможний створити з них безкінечне число комбінацій. А якщо згадати той прикий факт, що множинність відчуттів, емоцій, думок і вмінь обмежена й виснажується задовіг до нашої смерті, то лише небагатьом митцям вдавалося зберегти творчу різноманітність протягом усього життя.

Тому завершальну частину ремісничої біографії К. Балашевича, яка збігається з його похилим віком й котру зазвичай асоціюють з

усталеним стилем, можна також сприймати як творчу втомуленість майстра разом з формальним підходом, основаним на використанні обмеженого комплекту дескоративних елементів й технік. Стабілізувавшись на вузькому діапазоні технічних й мистецьких прийомів, функціональність ливарника почала вичерпуватися. Якраз тут настав самий час підтримати розвиток або хоча би відтворювання морфологічного типу глухівської артилерії наступним поколінням ливарників (учнів). Але, вочевидь, цього не відбулося, на що вказує відсутність як документальних свідчень, так і збережених дотепер зразків.

Отже, у першій частині статті ми намагалися описати життєвий простір глухівського морфологічного дослідницького типу. “Життєздатність” (природність) типу, зрештою, нами ж придуманого, буде тим більшою, якщо він: чітко визначений, має багато зразків усередині типу, враховує не залежні один від одного елементи, споряджений великим відсотком ідентичних елементів серед усіх відомих зразків.

У цьому специфіка морфологічного підходу як особливого стилю вирішення проблеми, орієнтованого на роботу з формою історичної гармати. Морфологічний підхід (у широкому розумінні – морфологія як спосіб бачення світу, використання форм для його вивчення) – один з двох (поряд з класиологією) варіантів типологічного підходу. Однак, класифікація чи типологія – це не істина, яку потрібно відкрити, а лише засіб, інструмент аналізу обраного історичного матеріалу.

Артилерійський тип зазвичай визначається функцією, матеріалом і технологією. Що стосується форми – головного у морфології гармати, то вона багато у чому залежить від функції, хоча між ними ніколи не існувало жорсткої відповідності. Еволюція технології, її практичні завдання також грубо впливають на форму. Адже артилерійську морфологію можна розуміти як систему категорій і прийомів опису будови гарматних стволів у сукупності з результатами їхнього використання. Скажімо, теоретики середньовічної артилерії прив'язували тактико-технічні можливості гармати до зміни пропорцій ствола: довгострільна гармата вважалася далекобійною і більш точною, що, зрештою, не доведено жодною практикою.

Морфологія встановлює зовнішні відмінності або подібності гарматних форм. У таких речах як історична гармата, форма виконує роль певної “пастки”, створення якої обов'язково супроводжується “затіканням” до неї нових смислів. На основі такого “застиглого смислу” лише й можливі суттєві морфологічні зіставлення. Власне, тепер ми би за-

пропонували розглянути операційний бік морфологічного підходу з використанням порівняльного й кількісного методів, незважаючи на те, що це досить широкі й поліфункціональні поняття.

Підтвердити або спростувати оригінальність фізичних параметрів глухівських полкових гармат 1692–1717 рр. ліття спробуємо, проаналізувавши 6 вивідних пропорцій стволів, зведеніх у таблиці. Це горизонтальне й вертикальне співвідношення чопів (див. табл. № 1); співвідношення дульної, чолової й донної частини та загальної довжини ствола; співвідношення діаметрів дульного потовщення й базового кільця (див. табл. № 2) [28].

Таблиця № 1
Показники співвідношення розташування чопів

Рік ліття, власник гармати	Показник гори- зонтального співвідношення чопів	Показник вер- тикального співвідношення чопів
I. Новицького 1692 р.	0,60	0,81
П. Герцика 1692 р.	0,59	0,81
М. Бороховича 1693 р.	0,57	0,81
М. Бороховича 1697 р.	0,57	0,82
м. Конотоп 1697 р.	0,56	0,80
I. Мазепи 1705 р.	0,59	0,51
I. Чарниша 1713 р.	0,60	0,76
Я. Корицького 1714 р. з монограмою "АДГ" початок XVIII ст.	0,61	0,77
M. Милорадовича 1717 р.	0,62	0,75
	0,64	0,76

Положення чопів на гарматному стволі математично виражається двома показниками (коєфіцієнтами): горизонтальним та вертикальним. Обидва співвідношення мають значення від нуля до одиниці. Горизонтальне співвідношення (GC) є відстанню між дульним зрізом й центром чопів, поділеною на довжину ствола: $GC = G/A$. Вертикальним співвідношенням (BC) є відстань від осі чопів до верхньої частини ствола, поділена на діаметр ствола на вертикальній осі чопів: $BC = O/N$ (див. малюнок).

З отриманих показників співвідношення горизонтального та вертикального положення чопів на глухівських гарматах утворюється напрочуд цільна емпірична картина. Мінімальні розбіжності у числах свідчать про усталений технологічний канон Йосифа та Карпа Балашевичів, якого вони дотримувалися протягом щонайменше трьох десятиліть. Співвідношення горизонту чопів глухівських стволів знаходитьться у рамках показників 0,57 – 0,64, а вертикалі чопів – у рамках показників 0,75 – 0,81. Єдиний випадок, який порушує “гладку” статистику – це гармата великого 16-фунтового калібрУ “Лев” (1705 р.). Якщо співвідношення горизонту чопів у гарматі традиційне, то співвідношення вертикалі становить 0,506 одиниць. Це означає, що чопи перенесено майже на рівень горизонтальної осі ствола, вочевидь, з метою зменшення сили віdboю, що діяла на лафет. Другорядною причиною такої “глибокої посадки” важкого гарматного ствола могло бути намагання полегшити його транспортування.

Однак навіть невеликі розбіжності у показниках співвідношень чопів проявляють тонку диференціацію у технологічних підходах людвисарів до різних типів гармат. У списку вирізняються три типи гармат: довгоствольні полкові 3-4,5-фунтового калібрУ (1692–1697 рр.), довгоствольна великого калібрУ (16 фунтів) (1705 р.) і малокаліберні (3/4-фунтові) стволи (1713–1717 рр.), за архітектонікою наблизені до салютних.

Полкові гармати мають показники: горизонт чопів – 0,56-0,59 одиниць, верикаль чопів – 0,80-0,82 одиниці.

Салютні гармати мають показники: горизонт чопів – 0,60-0,62 одиниці, верикаль чопів – 0,76-0,77 одиниці.

Отже, різним типам гармат притаманне своє технологічно вивірене місце розташування чопів відносно горизонтальної осі гармати.

Нарешті, подібне розташування чопів на глухівських гарматах чітко відмежовує місцевий технологічний канон від сусідніх, скажімо – від львівської традиції [29, с. 88]. У львівських гармат чопи “тягнуться” до горизонтальної осі ствола, у глухівських – нижня точка чопів знаходитьться майже на рівні нижньої точки ствола. Можливо це пов’язано з відмінностями воєнних стратегій регіонів, можливо, – із впливом московської людвисарської традиції на гарматне виробництво Лівобережної України, а можливо – з особистим професійним досвідом самих Балашевичів.

Таблиця № 2
Пропорції частин стволів [30].

№	Власник гармати, рік лиття	A ₁ /A	A ₂ /A	A ₃ /A	D ₁ /D ₂
1	I. Новицького 1692 р.	0,56	0,14	0,30	0,89
2	П. Герцика 1692 р.	0,56	0,14	0,30	0,89
3	М. Бороховича 1693 р.	0,55	0,15	0,30	0,88
4	М. Бороховича 1697 р.	0,55	0,15	0,30	0,87
5	м. Конотоп 1697 р.	0,55	0,15	0,30	0,67
6	I. Мазепи "Лев" 1705 р.	0,53	0,15	0,32	0,64
7	I. Чарнича 1713 р.	0,55	0,18	0,27	0,83
8	Я. Корицького 1714 р.	0,56	0,19	0,26	0,82
9	О. Розумовського 1749 р.*	0,59	0,16	0,25	0,69
10	K. Розумовського 1753 р.**	0,59	0,16	0,25	0,69
11	K. Розумовського 1759 р.***	0,59	0,16	0,25	0,69
12	М. Охтирка 1753 р.	0,50	0,15	0,35	
13	м. Львів, "Орлик" 1571 р.	0,54	0,20	0,26	0,55
14	м. Львів 1573 р.	0,53	0,20	0,27	0,55

15	К. Конецпольського 1630 р.	0,55	0,20	0,25	0,55
16	Братів Котоніїв 1677 р.	0,50	0,20	0,30	0,57
17	м. Львів 1698 р.	0,50	0,19	0,31	0,70

* Крім гармат О. Розумовського, які зберігаються у фондах Артилерійського музею (СПб.), ще чотири стволи знаходяться у музеї-садибі Архангельське під Москвою. Їхні параметри ідентичні вказаному у таблиці.

** Інша гармата К. Розумовського 1753 року має ідентичні параметри.

*** Інша гармата К. Розумовського 1759 року має ідентичні параметри.

Співвідношення величини дульної, чолової та донної частини та довжини гармати, здається, є одним з визначальних морфологічних показників. Це не лише технічна величина, але й важливий елемент технологічної естетики гармати, гармонійності її архітектоніки. Саме вона формує у свідомості глядача поняття “стрункості” та “витонченості” артилерійського ствола. Разом з технологічним, естетичне навантаження має коефіцієнт різниці максимальних діаметрів дульного потовщення та базового кільця. Математично співвідношення частин ствола визначається за формулою $A_1 (A_2, A_3) / A$, а співвідношення максимальних діаметрів – D_1 / D_2 (див. малюнок).

Дані зведені таблиці (див. табл. № 2) ілюструють пропорційну узгодженість майже всіх глухівських стволів, незалежно від калібрів. Коефіцієнт відношення вилітної частини полкових гармат (№ 1–6) коливається у межах 0,55–0,56, чолової частини – 0,14–0,15, донної частини (найбільш стабільна величина) – 0,30. Цільність морфологічної картини очевидна. Різниця у величинах настільки несуттєва, що, як сказав би математик, нею можна знехтувати. Лише на салютних гарматах (№ 7, 8) пропорційність обрису вимагала збільшення довжини чолової частини відносно інших (коефіцієнт 0,18–0,19), насамперед – відносно донної, яка не надто навантажувалася пороховим зарядом. У будь-якому випадку, цей приклад вказує на необхідність обережного підходу до зіставлення пропорцій гарматних зразків, чиї відмінності можуть бути обумовлені не хронологією чи естетикою, а різницею функціонального призначення.

Струнку картину дещо порушують гармати більшого калібру (№ 5, 6), технологічна надійність яких завжди превалювала над естетикою. У цих зразках подовжена (коєфіцієнт 0,32) й потовщена (коєфіцієнт 0,64–0,67 порівняно з 0,87–0,89 у полкових) донна частина, призначена насамперед для стримування величезного тиску порохових газів. Однак через брак достатньої кількості зразків гармат ми не можемо стверджувати, що саме такі пропорції визначали “проломну” артилерію Гетьманщини.

Орнаментований уламок ще однієї великокаліберної бронзової гармати знайдено на території Батуринської фортеці початку XVIII ст. Якість літва не ідеальна, але відповідає традиційним вадам структури металу великокаліберних стволів: усередині стінок ствола чітко видно лакуни, не розтоплені шматки міді й ліквацийні домішки. Середня товщина стінок становить 70 мм (різниця коливається у межах 10 мм). Уламок зберігає сегмент внутрішнього круга, за параметрами якого (хорда – 120 мм, дуга – 150 мм) можна вирахувати діаметр каналу ствола. Геометрично відновивши сектор круга (частину круга, обмежену дугою й двома радіусами, що з'єднують кінці дуги з центром круга), ми можемо обчислити діаметр круга, він же – калібр гармати, який становить 188–189 мм. Таким чином, “батуринський уламок” є залишком гармати класичного 48-фунтового калібрі [31, с. 294] – одного з найбільших стандартних калібрів “проломної” довготривалої артилерії. Ми дотримуємося версії глухівського походження цієї гармати, відлитої для парку Генеральної артилерії. Захоплена у Батурині військами О. Меншикова у 1708 р., вона, разом з іншими найбільшими калібрами, була висаджена переможцями через відсутність належних транспортних засобів. Якщо 16-фунтового “Лева” росіяни спромоглися вивезти як трофей, то доля набагато важчої 48-фунтової гармати на цьому була завершена [32].

Отже, стабільність пропорцій глухівських гармат протягом чверті століття дозволяє віднести їх до одного морфологічного типу, реалізованого Балащевичами. На користь цього свідчить й порівняння з умовно “українським” комплексом 3-фунтових полкових гармат Олексія Й Кирила Розумовських (№ 9–11 у табл. № 2). Відліті у 1749–1759 рр., вони ідеально витримані у рамках морфологічного типу, відтворення якого зосереджувалося у Санкт-Петербурзькому арсеналі. Його установлені від 1720-х рр. коєфіцієнти співвідношень частин ствола складали 0,59 – 0,16 – 0,25, порівняно з глухівськими 0,55 – 0,14 – 0,30, їх коєфі-

ціент різниці діаметрів складав 0,69 – 0,89 відповідно. Це вже була зовсім інша ливарницька культура з власною технологічною естетикою, з власним баченням пропорцій й декору. Хіба що своїми розлогими дворянськими геральдичними картинами гармати Розумовських були подібні до глухівських [33].

Іншим морфологічним прикладом є гармата 1753 р. ліття із сусідньої Слобожанщини (м. Охтирка), з абсолютно відмінними й дещо незрозумілими за походженням пропорціями (№ 12).

Нарешті, запропонований для порівняння комплекс львівської артилерії XVI–XVII ст. (№ 13–17), “гостроносої”, із збільшеною чоповою й вкороченою вилітного частиною, очікувано виявився морфологічно подібним до західноєвропейських гармат. На відміну від львівської, полкова артилерія Гетьманщини вирізнялася “стрункістю” й візуальною подовженістю через невеликий перепад у величині максимальних діаметрів дульного потовщення й базового кільця. Іншими словами, конус ствола виражений в них не чітко.

Джерела та література

1. Щапова Ю. Л. Введение в вещеведение: естественнонаучный подход к изучению древних вещей / Ю. Л. Щапова. – М., 2000.
2. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – Л., 1991.
3. Глухівські гармати, використані нами для аналізу морфологічного типу: охочекомонного полковника І. Новицького 1692 р. (Музей Wojska Polskiego, Варшава); “Одноріг”, полтавського полковника П. Герцика 1692 р. (Центральный военно-морской музей, Санкт-Петербург); гадяцького полковника М. Бороховича 1693 й 1697 рр. (Российский Государственный Эрмітаж, Санкт-Петербург); міста Конотопа (“конотопська”) 1697 р. (Военно-исторический музей артилерии, инженерных войск и войск связи, Санкт-Петербург); на замовлення гетьмана І. Мазепи, мортира 1698 р. (Военно-исторический музей артилерии, инженерных войск и войск связи, Санкт-Петербург); “Лев”, на замовлення гетьмана І. Мазепи 1705 р. (Российский государственный историко-культурный музей-заповедник “Московский Кремль”, Москва); “Соловей”, гадяцького полковника І. Чарниша, 1713 р. (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського); опішнянського сотника Р. Я. Корицького, 1714 р. (Военно-исторический музей артилерии, инженерных войск и войск связи, Санкт-Петербург); “Грифон”, гадяцького полковника М. Милорадовича, 1717 р. (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

4. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007.

5. Мальченко О. Особенности художественного стиля глуховских литеїщиков Иосифа и Карпа Балашевичей / О. Мальченко // Война и оружие: Новые исследования и материалы: Труды Четвертой Междунар. науч-практ. конф. 15–17 мая 2013 года. – Часть III. – СПб., 2013.

6. Завдання й об'єм даної статті не дають змоги розгорнуто аргументувати дане припущення, тому це буде обов'язково здійснено у спеціальній роботі.

7. Зовнішня торгівля Гетьманщини, прибутки від якої надходили до державного бюджету, мала два основні напрямки: західний, котрий через польські й австрійські ринки зв'язував її з Європою, та південно-східний, де головним контрагентом була Османська імперія. Ще за гетьманування Івана Самойловича відновлюється перервана подіями Хмельниччини і Руїни торгівля із Західною Європою як через балтійські порти – Гданськ (Данциг), Кенігсберг і Ригу, так і суходолом – через Krakів та Вроцлав. Втім, успішність і продуктивність будь-якої ринкової артерії прямо залежала від ступеня зацікавленості й протегування з боку держави.

8. Пришляк В. Торговля в Гетманщине периода Ивана Мазепы / В. Пришляк //Іван Мазепа та його доба / Iván Mázepa és kora / Иван Мазепа и его эпоха: Материалы міжнар. наук. конф. (Будапешт, листопад 2000 р.) / Укл. О. Русин. – Ужгород, 2001.

9. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М., 1991.

10. Грабарь И. История русского искусства. История архитектуры. – Т. 1. До-петровская эпоха / И. Грабарь. – М., 1909.

11. Під естетичною цінністю тут мається на увазі особливе значення гармати, котре виявляється у моменти естетичного сприйняття, емоційного переживання й оцінки ступеня відповідності декорованого ствола естетичному баченню (ідеалу?) глядача, насамперед – замовника.

12. Виражену у барокових формах й елементах, але ренесансну, по суті, культуру мазепинської Гетьманщини було б хибним виключати із загальноєвропейського контексту, хоча й розгорталася вона поза хронологією будь-яких європейських відроджень (Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М., 1978. – С. 51). Ренесанс під маскою бароко виявився якщо не шедевром, то річчю доволі оригінальною по суті, живописно у втіленнях й абсолютно відкритою для запозичень (Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов. – К., 2000. – С. 407; Нічик В. М. Гуманістичні тенденції в творах членів вченого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври / В. М. Нічик // Гуманістичні і реформа-

ційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990. – С. 376), що важливо у контексті обговорюваного нами питання. Десь у розпалі цієї культури запозичень, як скалка бундючних часів, як витвір пихатої касти, котра докладала безглазих зусиль, аби прославити своє ім'я у віках, й народилася козацька декорована артилерія.

13. Єшкілев В. Імператор повені / В. Єшкілев. – Львів, 2004.
14. Толочко А. Київська Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко – К., 2012.
15. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейндера; Пер. з англ. М. Климчука. – 2-ге вид., випр. – К., 2010.
16. У “Кнізі протоколів Пирятинської сотні”, серед заміток про міське господарство, податків й ратушних судових постанов, є коротенький список гармат 1698 р., під титулом “Реестръ для памяти намъ, старшинъ городовой пирятинской, много знайдутся арматъ мѣйскихъ”. У “Киевской старине” список помилково датовано 1691 роком. М. Слабченко автоматично повторює помилку у своїй відомій праці (Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) М. Е. Слабченко. – Одесса, 1909. – С. 189). Отже, гармати в арсеналі Пирятини наприкінці XVII ст.: “Першая армата – безгубая, що була у войску. – Другая армата – гладкая, тожъ мѣская. – Третая армата – подъ змиею. – Четвертая, великая новая. – Пятая армата, – подъ волкомъ. – Шестая армата, подъ стрѣлою. – Двѣ армати подъ орлами, новые. – Знову двѣ арматы, тиля з лиштвами, новыхъ. – Една армата без гербу, полская, за мѣськіе гроши купленая. – Чинить всѣхъ арматъ мѣскихъ пирятинскихъ личбы одинадесьть; а особливѣ арматокъ три малихъ его млти п. Леонтиевыхъ Свѣччинахъ, полковника лубенского, которые тутже зостають в городѣ Пирятинѣ. – А гаковницъ мѣскихъ всѣхъ знайдутся штуки одинадцать...” (Пирятинская “городовая армата” в 1691 году // Київська старина. – К., 1899. – Т. 45. – Июнь. – С. 127). Дослідники зазвичай апелюють до цього документа, аби вказати на високий рівень озброєння міст у “золоту” мазепинській епоху, порівняно із занепадом наступних часів. Однак уважне прочитання документа доводить, що основа гарматного парку Пирятини складалася не в часи гетьманування Мазепи. З одинадцяти гармат списку лише п’ять названі новими, тобто – відлитими в останні роки. Хронологія інших стволів має дуже розміті кордони. З цим пов’язаний інший цікавий аспект, “захований” у списку: шляхи, котрими гармати потрапляли до солітного міста. Гармати “під стрілою”, “під вовком” та “під змією”, схоже, належать до однієї серії, замовником якої міг бути навіть князь Ярема Вишневецький, котрий утримував на Лівобережжі багатотисячну армію й солідний артилерійський парк. Пирятинська ратуша легко могла зберегти

кілька невеликих гармат з 1640-х рр. Гармата польського виробництва (без герба), придбана міським коштом, вочевидь, – трофей часів Хмельниччини або періоду королівських походів на Лівобережжя у 1660-х рр. Нічого не відомо про походження “bezguboї” та “гладкої” міських гармат. Стволи “під орлами” належали до польського або російського літва. До місцевого виробництва ми могли би обережно віднести три нових гармати без “розпізнавальних знаків” (“новими” гарматами у документах могли називатися і новоприбулі до міських арсеналів стволи, у порівнянні із “старими” місцевими). Одна з них – “великая” (3-х й більше-фунтова), вочевидь, могла нагадувати конотопську міську гармату, відлиту К. Бадашевичем 1697 р. (Мальченко О. Е. *Museum artilleriae Ucrainicae*. Музей української артилерії XV–XVIII століть. – Частина I: Українські гармати в зарубіжних музеївих колекціях / О. Е. Мальченко. – К., 2011. – С. 58–59). Й, нарешті, продуктом місцевого виробництва (не обов’язково глухівського) були три гербовані салютовки лубенського полковника Леонтія Назаровича Свічки, відлиті, можливо, ще у часи його перебування на уряді пирятинського городового отамана (1677 р.).

17. Скажімо, обов’язкова відповідність морфології стволів приблизно одному періоду натякає на спорідненість хронологічної і територіальної версій історії світової артилерії. Однак це питання не належить до завдань нашої роботи, й до нього цікаво було б повернутись в інших публікаціях.

18. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – Л., 1991.

19. Там само.

20. Там само.

21. Пришляк В. Якимовичі в Гетьманщині / В. Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 2012. – Вип. 21.

22. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн – Л., 1991.

23. Загалом, на творчість К. Балашевича впливали художні прийоми російських людвисарів, котрі наприкінці XVII ст. демонстрували доволі високий художній рівень. Здається, одним із зразків для глухівського майстра служили декоровані гармати Март'яна Осипова.

24. Викторова В. Д. Археологический факт / В. Д. Викторова // Вопросы археологии Урала. – Свердловск, 1975. – № 13.

25. Мальченко О. Спроба атрибуції гармати 1714 року з колекції Воєнно-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв’язку (Санкт-Петербург) / О. Мальченко // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2012. – Т. 25.

26. Дзвін експонується у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

27. За умови великої кількості замовлень художнє оформлення гарматних стволів переростає у традицію, замикаючи таким чином на собі морфологічне коло. Якщо традиція не формується або ж “глушиться” зовнішніми впливами (скажімо, замінюється новими естетичними уподобаннями чи технологією, опосередкованою новими замовниками), то йдеться вже про зникнення самого морфологічного типу гармат. Руйнується морфологічний тип також у випадку зміни воєнної доктрини, котра автоматично ініціює заміну архітектоніки, а значить – розміщення декору або ж узагалі його виведення з поверхні стволів.

28. Усі характеристики виведено на основі власних прямих вимірювань гармат на місцях, отримано з даних сучасної фахової літератури або ж люб'язно надано іншими дослідниками та організаціями, зацікавленими в атрибуції історичних гармат.

29. Мальченко О. До методології ідентифікації історичних гармат / О. Мальченко // Київська старовина. – К., 2012. – № 2.

30. Фізичні параметри стволів, отримані прямим вимірюванням зразків, можна знайти у роботі: Мальченко О. Є. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. – Частина I: Українські гармати в зарубіжних музеях колекціях / О. Мальченко. – К., 2011.

31. Nowak T. M. Zagadnienie ujednolicenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów działa w Polsce w połowie XVII w. / T. M. Nowak // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1960. – T. V.

32. Потрібно вказати на прикру помилку, яка невідомими шляхами пробралася до нашого тексту у монографії “Художнє ліття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи” (К., 2007), де на сторінці 22 неправильно вказано діаметр каналу ствола цієї гармати – 256 мм замість 188 мм. Принагідно просимо вибачення у читачів.

33. Зразки цього морфологічного типу зустрічаються у десятках музеїв Росії й України. Скажімо, пропорціям 0,59 – 0,16 – 0,25 повністю відповідає гармата графа Г. Г. Орлова 1769 р. ліття (Миколаївський обласний краєзнавчий музей), гармата Петра II 1728 р. ліття й Анни Іоаннівні 1732 р. ліття (Краснодарський державний історико-археологічний заповідник ім. Феліцина).

Олег Мальченко (Київ, Україна). До питання про морфологію глухівської артилерії

Стаття присвячена морфології глухівської артилерії майстрів Йосифа й Карпа Балашевичів. Здійснено спробу розглянути її життєздатність як окремого дослідницького типу. Визначаються периферія й ядро морфоло-

гічного типу, його ознаки й модифікація. Представлено методологію визначення непрямих параметрів гарматних стволів. Висунуто версію щодо походження базової форми глухівських полкових гармат.

Ключові слова: історична артилерія, гарматне відливництво, морфологія, глухівський тип, Гетьманщина, Балашевичі.

Олег Мальченко (Киев, Украина). К вопросу о морфологии глуховской артиллерии

Статья посвящена морфологии глуховской артиллерией литейщиков Иосифа и Карпа Балашевичей. Сделана попытка рассмотреть ее жизнеспособность как самостоятельного исследовательского типа. Определяются периферия и ядро морфологического типа, его признаки и модификация. Представлена методология определения непрямых параметров пушечных стволов. Выдвинута версия относительно происхождения базовой формы глуховских полковых орудий.

Ключевые слова: историческая артиллерия, пушечное литье, морфология, глуховский тип, Гетманщина, Балашевичи.

Oleg Malchenko (Kyiv, Ukraine). About the Morphology of Gluhov's Artillery

Article is devoted to Gluhov's artillery morphology of gunmasters Joseph and Carp Balashevichi. An attempt was made to consider its viability as an independent research type. Defines the periphery and the core of the morphological type, its signs and modification. Is presented the methodology for determining the proximity parameters of gun barrels. Proposed version for the origin of the base form Gluhov's regimental guns.

Key words: historical artillery, cannon foundry, morphology, Gluhov's morphological type, gunmasters Balashevichi.